

Wydział Sztuk Pięknych
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID: 0000-0002-6868-2218

Tomasz Ziemkiewicz

Zachodni Rejon Centrum w kontekście historii powojennego rozwoju zabudowy Śródmieścia Warszawy

Słowa kluczowe: modernizm, dziedzictwo, okres powojenny, PRL, architektura XX wieku, Warszawa, Śródmieście, Plac Defilad, Ściana Wschodnia, Zachodni Rejon Centrum.

Key words: modernism, heritage, post-war period, PRL, 20th century architecture, Warszawa, Midtown, Śródmieście, Plac Defilad, Eastern Wall, Ściana Wschodnia, Western Centre Area, Zachodni Rejon Centrum.

Wprowadzenie

W wyniku działań wojennych lat 1939–1945 Warszawa poniosła olbrzymie straty materialne, w szczególności na terenach Starego Miasta i Śródmieścia – całkowitemu zniszczeniu uległo 9865 budynków (57,8% zabudowy), w znacznym stopniu 2873 budynki (17,4%), zaś cała reszta uległa częściowej destrukcji¹. W obliczu tak wielkich strat, konstytuujące się od 1944 roku przy-

¹ K. Dunin-Wąsowicz, *Warszawa w latach 1939–1945*, wyd. PWN, Warszawa 1984, s. 370–371; J. Górski, *Warszawa w latach 1944–1949. Odbudowa*, wyd. PWN, Warszawa 1990, s. 77; A. Ciborowski, S. Jankowski, *Warszawa odbudowana*, wyd. Polonia, Warszawa 1963, s. 9–20.

szłe władze komunistyczne rozważały przeniesienie stolicy do innego miasta, m. in. do Lublina. Jednak ostatecznie przeważał pogląd, że siedziba władz powinna być w Warszawie². W dniu 19 września 1944 roku Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego powołał Mariana Spychalskiego na prezydenta miasta. Ten ogłosił, że odbudowa Warszawy stanowi „sprawę honoru narodowego”. Z kolei 3 stycznia 1945 roku tymczasowy parlament Polski Ludowej ogłosił uchwałę Krajowej Rady Narodowej potwierdzającą stołeczny status Warszawy oraz plany jej odbudowy³.

W ciągu kilku pierwszych lat powojennych wysiłki skoncentrowane były na organizacji struktur władzy, uporządkowania zrujnowanej stolicy oraz przygotowania planów odbudowy. Korzystając z owoców przedwojennej i konspiracyjnej działalności architektów i urbanistów, już w 1945 roku Biuro Odbudowy Stolicy było w stanie przedstawić wstępny plan odbudowy miasta. Z jednej strony zakładał on poszanowanie historycznego układu, z drugiej zaś implementował szereg utylitarnych rozwiązań planistycznych, wywodzących się z idei funkcjonalizmu. W pierwszej kolejności zaproponowano powiększenie zasięgu administracyjnego miasta poprzez wyznaczenie Warszawskiego Zespołu Miejskiego (WZM)⁴ o powierzchni ok. 1700 km² – według tej koncepcji miasto miało stanowić zespół wzajemnie powiązanych obszarów funkcjonalnych. Co szczególnie istotne z punktu widzenia tego artykułu, plan zakładał, że obszar między ul. Świętokrzyską, Marszałkowską i Al. Jerozolimskimi stanowić miał tzw. *city* i koncentrować w sobie funkcje biurowe, handlowe i częściowo mieszkalne. Ostateczny plan zaprezentowano w lutym 1946 roku. Kreował on obraz funkcjonalnie rozplanowanego miasta, z podziałem na dzielnice administracyjne, kulturalne, mieszkalne, przemysłowe, z dużym udziałem zieleni i skomunikowanych systemem kolei podmiejskiej. Koncepcja ta czerpała dużo z przedwojennych idei środowiska „Praesensu” i wojennej działalności Polskiej Akademii Umiejętności⁵. Śmiałość prezentowanych koncepcji wynikała nie tylko z możliwości wytyczenia nowego miasta niemal od zera, ale i masowego upaństwowienia gruntów⁶.

² G. Piątek, *Najlepsze miasto świata. Odbudowa Warszawy 1944–1949*, wyd. W.A.B, Warszawa 2020, s. 5–16.

³ J. Górski, op. cit., s. 65.

⁴ Powierzchnia ta odpowiadała wielkością powiatowi warszawskiemu, co zostało później potwierdzone rozporządzeniem z 21 października 1947 roku o określeniu granic Warszawskiego Zespołu Miejskiego (Dz.U. 1947 nr 68 poz. 424).

⁵ J. Górski, op. cit., s. 316–322.

⁶ *Dekret z dnia 26 października 1945 r. o własności i użytkowaniu gruntów na obszarze m. st. Warszawy*, Dz. U. 1945 nr 50 poz. 279, ISAP (11.12.2019).

dającego możliwość projektowania bez oglądania się na prywatnych właścicieli.

Duży przełom przyniósł rok 1949. Wówczas w Nieborowie miała miejsce konferencja, na której oficjalnie ogłoszono wprowadzenie doktryny socrealizmu⁷. Założenia programowe nowej sztuki w ciągu następnych lat nadały kształt architektonicznemu obliczu stolicy. Część założeń planu z 1946 roku poszła do kosza, jak choćby koncepcja *city* w centrum. Zgodnie z ideologiczną koncepcją, czyniącą ulicę miejscem masowej społecznej aktywności, nowa socjalistyczna urbanistyka wymagała dużych otwartych przestrzeni. Wiązało się z tym powiększenie głównych arterii, w szczególności Marszałkowskiej i Al. Jerozolimskich⁸. Pierwszym eksperymentem i realizacją tych założeń w większej skali urbanistycznej, była budowa Marszałkowskiej Dzielnicy Mieszkaniowej (MDM, proj. Stanisław Jankowski, Jan Knothe, Józef Sigalin, Zygmunt Stępiński, 1951–1952)⁹. Budowa ta stanowiła sprawdzian możliwości przed realizacją ważniejszego projektu, czyli odbudową Śródmieścia, w pasie między ulicami Świętokrzyską i Al. Jerozolimskimi. Z problemem tym mierzono się od 1945 roku, m.in. swoją koncepcję przygotował Maciej Nowicki, stanowiącą nowoczesne ujęcie wielkomiejskiej architektury, pokrewne w duchu koncepcjom Auguste’a Perreta¹⁰. Jednak intensyfikacja politycznego nacisku PZPR przyczyniła się do powstania nowej wizji, zgodnej z ideologicznymi założeniami. Wytyczenie Placu Defilad oraz budowa Pałacu Kultury i Nauki (PKiN) zaważyły na dalszym rozwoju Śródmieścia Warszawy, budując zupełnie nowy kontekst urbanistyczny i problem przyszłej relacji zabudowy. W 1950 roku na łamach *Planu sześcioletniego odbudowy Warszawy*¹¹ pojawiły się plany socrealistycznej zabudowy autorstwa m.in. Jana Knothe, zakładające otoczenie Placu pierścieniem monumentalnych budowli mieszkalno-handlowych (il. 1). Uzupełnieniem koncepcji był projekt Dworca Centralnego, przygotowany przez Arseniusza Romanowicza i Piotra Szymaniaka, odpowiadający stylistycznie projektowanemu otoczeniu¹². Jednak zbyt

⁷ J. Opaska, *O sztukę socjalistyczną w treści i narodową w formie: konferencja w Nieborowie 12–13 lutego 1949 roku*, Mazowieckie Studia Humanistyczne 2000, nr 6, s. 114–118.

⁸ J. Górski, op. cit., s. 353–355.

⁹ W. Baraniewski, *Architektura Warszawy w czasach stalinowskich. Marszałkowska Dzielnica Mieszkaniowa – symboliczny kamuflaż*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2010, T. 55, Z. 3, s. 49–64.

¹⁰ G. Piątek, op. cit., s. 251–260.

¹¹ B. Bierut, *Sześcioletni plan odbudowy Warszawy*, wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 1950.

¹² A. Romanowicz, P. Szymaniak, *Dworzec Centralny w Warszawie*, „Architektura” 1954, nr 5, 124–126.

Il. 1 Wizja socrealistycznej zabudowy Placu Defilad autorstwa Jana Knothe z 1950 roku, opublikowana na łamach *Planu sześcioletniego odbudowy Warszawy* (https://www.bryla.pl/bryla/56,85301,14713948,Co_by_bylo_gdyby___Niezrealizowane_wizje_architektow.html, dostęp: 14 VIII 2020)

wysokie koszty takiej inwestycji przekreśliły te plany. Przez następne lata bezpośrednie otoczenie Placu Defilad pozostawało w dużej mierze niezagospodarowane – w szczególności wzdłuż ulic Marszałkowskiej i Emilii Plater, gdzie dominowały puste przestrzenie, przerywane gdzieniegdzie przez pozostałości dawnej zabudowy oraz sporadycznie występujące nowe realizacje, jak np. gmachu Centrali PKO. Puste place i wciąż rysujące się ruiny przypominały o katastrofie wojennej, która niedawno dotknęła miasto. Obraz ten nie współgrał z aspiracjami władz, dążącymi do projekcji nowoczesności i siły Polski Ludowej, dlatego nie zaprzestano planów zaaranżowania otoczenia Placu Defilad.

Rok 1956 i Ściana Wschodnia

Zmiany nadeszły w roku 1956. W dniu 25 lutego w Moskwie odbyło się wystąpienie Nikity Chruszczowa na 20. Kongresie Komunistycznej Partii

Związku Radzieckiego, na którym upubliczniono zbrodnie stalinizmu. Zapowiadało to także zmianę konfrontacyjnego kursu polityki radzieckiej. Wydarzenia te spowodowały upadek rządów Bieruta, który wezwany do Moskwy, zmarł w niejasnych okolicznościach 12 marca 1956 roku. Niedługo po tym, 26 marca, premier Józef Cyrankiewicz oficjalnie potępił „wypaczenia” socrealizmu, ogłaszając jednocześnie przyzwolenie partii na wznowienie działalności w duchu modernizmu¹³. Wkrótce stery Komitetu Centralnego PZPR i władza w kraju (po niedługim okresie rządów Edwarda Ochaba¹⁴) przeszły w ręce Władysława Gomułki, co zamarkowało tymczasowy zwrot w polityce wewnętrznej i rozluźnienie partyjnego ucisku – nastąpiła „odwilż”. W tym samym roku ogłoszono I plan pięcioletni, którego wynikiem była m.in. zwiększona produkcja dóbr konsumpcyjnych, przyczyniająca się do poprawy warunków życia u progu lat 60.

Na fali zmian i dążeń modernizacyjnych, w roku 1959 rozpisano nowy konkurs na koncepcję aranżacji tzw. Ściany Wschodniej czyli wschodniej strony ul. Marszałkowskiej. Założenia wpisywały się w program władz, dążący do przywrócenia handlu, usług i kultury do centrów miast, poprzez inwestowanie w nowoczesne projekty urbanistyczne¹⁵. W koncepcji Ściany Wschodniej oczekiwano kreatywnych pomysłów na zrównoważenie monumentalnej bryły PKiN. Z nadesłanych prac najwyżej oceniono te autorstwa Marka Leykama oraz zespołu Zbigniewa Karpińskiego, jednak pierwszą odrzucono ze względu na zbyt wysokie potencjale koszty. Nie mniej jednak założenia Leykama były na tyle atrakcyjne, że wpłynęły częściowo na finalny kształt projektu drugiego zespołu¹⁶. Prace budowlane rozpoczęte w 1961 roku trwały niemal dekadę i zakończyły się w 1970 roku. Owocem tych prac był monumentalny zespół trzech budynków handlowych o szklanych ścianach kurtynowych – połączone kładką „Wars” i „Sawa” (funkcjonujące jako dom towarowy „Centrum”)¹⁷ oraz sąsiedni „Junior”¹⁸. Zespół ten uzupełniony został o pionowe akcenty w postaci trzech regularnie rozstawionych wieżowców mieszkalnych

¹³ B. Ciarkowski, *Odcienie szarości. Architekci i polityka w PRL-u*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego Łódź 2017, s. 61–64.

¹⁴ Odsunięty został po wydarzeniach czerwcowych w Poznaniu.

¹⁵ A. Cymer, *Architektura w Polsce 1945–1989*, wyd. Centrum Architektury, Warszawa 2018, s. 223–224.

¹⁶ F. Springer, *Żle urodzone. Reportaże o architekturze PRL*, wyd. Karakter, Kraków 2011, s. 60–65.

¹⁷ Z. Karpiński, *Program handlowo-usługowy „strony wschodniej” ul. Marszałkowskiej*, „Architektura” 1966, nr 8–9, s. 324–328; D. Marek, *Nowe realizacje handlowe na „Stronie Wschodniej”. „Wars” i „Sawa”*, „Architektura” 1970, nr 9, s. 300–305.

¹⁸ D. Marek, „Junior” *młodzieżowy dom towarowy*, „Architektura” 1969, nr 12, s. 457–463.

Il. 2. Założenie Ściany Wschodniej, Warszawa, 1962–1969,
proj. Zdzisław Karpiński z zespołem, fot. Grażyna Rutowska
(Narodowe Archiwum Cyfrowe, dalej NAC, syg. 40-W-4-26)

(il. 2)¹⁹. Założenie wzbogacone zostało o strefę handlowo-gastronomiczną, ulokowaną pomiędzy domami towarowymi i wysokościowcami, wzdłuż ul. Wiecheckiego – w jego skład wchodziły m.in. kawiarnia „Zodiak” z pawilonem²⁰ i kino „Relaks”. Zabudowa wzdłuż ul. Marszałkowskiej kompozycyjnie zintegrowała się z istniejącym już gmachem Banku Polskiego, tworząc spójny ciąg. Całość dopełniał pasaż wytyczony na całej długości założenia, stanowiący odseparowane od ruchu kołowego wnętrze urbanistyczne oraz pieszy łącznik między poszczególnymi budynkami. Założenie zostało kompozycyjnie domknięte mniejszym budynkiem domu towarowego „Sezam” po stronie północnej²¹ oraz Rotundą PKO po stronie południowej. Ściana Wschodnia stanowiła bezprecedensową realizację w skali miasta, zarówno pod kątem

¹⁹ Z. Karpiński, *Wieżowce na „Ścianie wschodniej”*, „Architektura” 1967, nr 1, s. 51–56.

²⁰ B. Gniewiewski, „Zodiak” – zespół gastronomiczny na Stronie wschodniej w Warszawie, „Architektura” 1970, nr 2, s. 45–47.

²¹ D. Marek, *Nowe realizacje handlowe na „Ścianie wschodniej”*. „Sezam”, „Architektura” 1970, nr 9, s. 306–310.

kompletności wizji architektonicznej, jak i urbanistycznej kompozycji – stanowił konkurencję dla PKiN ze względu na wysoką jakość architektury, jak i na jej skalę. Dodać należy, że realizacja ta przetarła także szlak dla dalszej implementacji wysokościowców w centrum miasta, o czym świadczą kolejne projekty, umiejscawiające tego typu budynki niemal w bezpośrednim sąsiedztwie PKiN – przykładem może być projekt wieżowca „Chemia”²². Projekt zwiastuje również trend ustanawiania siedzib państwowych przedsiębiorstw w wysokościowcach. Trend ten upowszechnił się w latach 70. XX wieku²³, o czym świadczą takie (niezrealizowane ostatecznie) projekty jak biurowce „Unitra” i „Pewa” (proj. Jerzy Hryniewiecki, Maciej Kysiak) oraz wieżowiec „Mostostalu” (proj. Mirosław Jagiełło, Andrzej Kocięcki)²⁴.

Osiedle „Emilia” oraz Dom Meblowy

Podczas gdy po stronie wschodniej Placu wznoszono obszerny kompleks handlowo-usługowy, po drugiej stronie trwały prace budowlane o zgoła odmiennym charakterze. Miasto od zakończenia wojny zmagало się z rosnącym głodem mieszkaniowym, któremu starano się zaradzić poprzez intensyfikację inwestycji w tym sektorze budownictwa. Od końca lat 50. i w następnej dekadzie na terenie całego miasta powstawały kolejne osiedla, m.in. Młodych, Grochów, Saska Kępa II, Sady Żoliborskie²⁵. Z kolei w bezpośrednim sąsiedztwie Placu Defilad, po stronie północnej, wzniesiono osiedle Grzybów (projekt Jan Bogusławski, Bohdan Gniewiewski)²⁶. Najprawdopodobniej wykorzystując dużą dostępność gruntów w pasie pomiędzy ul. Emilii Plater i Marchlewskiego (ob. Jana Pawła II) podjęto decyzję o wzniesieniu osiedla mieszkaniowego (il. 3). Prace ruszyły w 1961 i trwały do 1967 roku. Za projekt odpowiedzialni byli Stanisław Jankowski, Anna Kosecka, Lech Robaczyński i Czesław Wegner. Założenie charakteryzowało się interesującym rozwiązaniem planistycznym,

²² K. Borsuk, B. Szczeszek, J. Wilbik, *Koncepcja konstrukcji budynku wieżowego „Chemia” w Warszawie na tle współczesnych tendencji projektowania budynków wysokich*, „Inżynieria i Budownictwo” 1968, nr 11, s. 413–419.

²³ P. Szafer, *Polska architektura współczesna*, wyd. Arkady, Warszawa 1977, s. 31–33; A. Cymer, op. cit., s. 325–326.

²⁴ P. Szafer, *Nowa architektura polska. Diariusz lat 1971–1975*, wyd. Arkady, Warszawa 1979, s. 219.

²⁵ L. Chmielewski, *Przewodnik warszawski. Gawęda o nowej Warszawie*, wyd. Agencja Omnipress, Warszawa 1987, s. 158; A. Ciborowski, *Warszawa. O zniszczeniu i dobudowie miasta*, wyd. Polonia, Warszawa 1969, s. 175–194; P. Rafalski, *Osiedla mieszkaniowe*, [w:] *Jesteśmy w Warszawie. Miasto dawne i nowe*, red. Z. Bartoszevska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1981, s. 307–330.

²⁶ L. Chmielewski, op. cit., s. 5–7.

Il. 3. Warszawa, ul. Emilii Plater w kierunku północnym, około 1960 roku. Widoczne braki w zabudowie po stronie zachodniej (<https://warszawa.fotopolska.eu/1374988,foto.html>). Wznoszenie osiedla „Emilia” między ulicami Pańską, Emilii Plater, Śliską i J. Marchlewskiego, 1964 (fot. Zbyszko Siemaszko, NAC, syg. 51-525-8)

wymuszonym gomułkowską polityką oszczędności, nakazującą maksymalnie wykorzystywać istniejącą infrastrukturę. Osiedle budowano w oparciu o istniejącą siatkę ulic, pomiędzy wciąż użytkowanymi kamienicami czynszowymi, pozostałościami dawnej Warszawy (wyremontowanymi zresztą ze względu na tę właśnie oszczędność). Całość zyskała charakterystyczny układ urbanistyczny, w którym historyczna zabudowa koegzystowała z nowoczesną. Na osiedlu znalazły się także szkoła oraz obiekty usługowe, jak sklep Cepelii i kawiarnia „Barbara”, do których projekty wnętrz przygotowała Hanna Lewicka²⁷. Powstałe osiedle dla 5 tysięcy mieszkańców, według pierwotnych założeń, miało charakter tymczasowy, gdyż przewidywano jego wyburzenie pod przyszłą inwestycję²⁸. Realizację o „krótkim terminie przydatności” nie były czymś zupełnie wyjątkowym w stolicy, gdyż wzniesiony w 1962 roku „Supersam” otrzymał dzierżawę ziemi na okres raptem 15 lat²⁹, co również wskazuje na krótki przewidywany czas eksploatacji.

Nie poprzestano jednak na budowie samego osiedla. Teren położony wzdłuż ulicy Emilii Plater, w ścisłym centrum, z widokiem na Pałac Kultury i Nauki odznaczał się wysokimi walorami i stanowił dobrą lokalizację dla potencjalnego, prestiżowego obiektu. Zdecydowano się na wzniesienie budynku handlowo-ekspozycyjnego w typie przeszklonego pawilonu, prezen-

²⁷ Archiwum SARP oddział Warszawa, *Hanna Lewicka. Status twórcy*, syg. 333, [b.s.].

²⁸ L. Chmielewski, op. cit., s. 5–8.

²⁹ Archiwum Urzędu Miasta Stołecznego Warszawy, syg. 17/4295, s. 42, 45.

Il. 4. Dom Meblowy „Emilia” przy ul. Emilii Plater 51, 1964–1970. Ujęcie w kierunku północno-zachodnim z tarasu PKiN, widoczna bryła pawilonu wraz z niebieskimi neonami, fot. 1973 (<https://warszawa.fotopolska.eu/-677589,foto.html?o=b81242>, dostęp: 14 VIII 2020)

tującego wyroby państwowego przemysłu meblarskiego. Za projekt odpowiedzialny był zespół z Biura Projektów Budownictwa Ogólnego „Budopol”, w którego skład weszli: Czesław Wegner, Marian Kuźniar (współpracujący z Wegnerem od wczesnych lat 60.³⁰) i Hanna Lewicka. Lewickiej powierzono projekt wnętrza, zaś Wegner i Kuźniar odpowiedzialni byli za generalny projekt pawilonu i przestrzeni dwóch dolnych kondygnacji sąsiedniego budynku przy ul. Pańskiej 3. Pieczę nad projektem struktury nośnej sprawował inż. Tadeusz Spanili, zaś za konstrukcję ścian osłonowych odpowiedzialny był A. Jarząbek³¹. Prace ruszyły w roku 1964, lecz postępowały bardzo powoli ze względu na deficyt wykwalifikowanej siły roboczej oraz „indywidualnego charakteru” projektu. W trakcie prac doszło do katastrofy budowlanej, kiedy

³⁰ Archiwum SARP oddział Warszawa, *Marian Kuźniar. Status twórcy*, sygn. 177, s. 10.

³¹ M. Kuźniar, *Dom meblowy „Emilia”*, „Architektura” 1970, nr 9, s. 311.

w 1967 roku runęła część dachu³². Ostatecznie prace zakończono w 1969 roku, zaś budynek oddano do użytku w styczniu 1970 roku.

Pawilon odznaczał się zwartą dwukondygnacyjną bryłą, wzniesioną na planie prostokąta, o łącznej powierzchni użytkowej 5100 m² (i kubaturze 22500 m³). Zamknięty został monolitycznym żelbetowym dachem tarczownicowym, o ekspresyjnej, giętej formie, zaś na całym obwodzie zastosowano szklane ściany kurtynowe. Złożone były z dużych, jak na tamte czasy, szyb umieszczonych w stalowych ramiakach pokrytych aluminium³³. Na szczycie budynku umieszczony został neon z napisem „EMILIA”, który korespondował z postawionym na sąsiednim bloku napisem „Dom Meblowy”. Neony były ze sobą plastycznie zintegrowane, podkreślały dominantę bloku mieszkalnego i przestronnego pawilonu meblowego, stanowiły charakterystyczny świetlny punkt Śródmieścia (il. 4).

Zachodni Rejon Centrum

Równocześnie z zabudową Ściany Wschodniej planowano aranżację strony zachodniej Placu Defilad, pomiędzy ul. Emilii Plater i Chałubińskiego. Jak zostało wskazane wcześniej, już podczas wznoszenia osiedla Emilia zakładano jego zburzenie pod przyszłą wielkoskalową inwestycję w tej części miasta. Jednakże kilka czynników wpłynęło na niemożność realizacji tych planów. Z jednej strony były to ograniczenia finansowe i organizacyjne, których można się było spodziewać zważywszy na poprzednią długotrwałą realizację Ściany Wschodniej. Ponadto w związku z rozbudową sieci kolejowej Trasy Średnicowej i budową Dworca Śródmieście (1961–1963)³⁴ podjęto decyzję o przeniesieniu lokalizacji przyszłego dworca głównego na teren pomiędzy Al. Jerozolimskimi, ul. Emilii Plater i Marchlewskiego³⁵. Fakt ten oraz wzniesienie Domu Meblowego musiały wpłynąć na konieczność przygotowania nowej koncepcji zaaranżowania tej przestrzeni.

³² *Emilia. Meble, muzeum, modernizm*, red. Katarzyna Szotkowska-Beylin, wyd. Karakter, Warszawa 2016, s. 105–106; T. Urzykowski, *Modernizm wycięty w pień*, „Gazeta Wyborcza”, nr 223, 23.09.2016, dod. „Gazeta Stołeczna”, s. 10.

³³ W 1966 roku uruchomiono Hutę Szkła Okiennego „Sandomierz”, co przyczyniło się do powstania lepszej technologii i możliwości produkcji większych tafli. Tam wykonano tafle, które znalazły się w Emilii.

³⁴ W. Lenkiewicz, M. Abramowicz, *Nowe dworce warszawskie*, „Przegląd Budowlany” 1964, R. XXXVI, nr 9, s. 508–513.

³⁵ W. Zdziarski, *Budowa Dworca Centralnego PKP w Warszawie*, [w:] *Dzieje Śródmieścia*, red. J. Kazimierski, wyd. PWN, Warszawa 1975, s. 597.

Dopiero w 1969 roku rozpisano nowy konkurs. Rozstrzygnięcie miało miejsce rok później – zwycięski projekt przedstawił zespół pod kierownictwem Jerzego Skrzypczaka. W związku ze stopniowym otwieraniem się kraju na ruch zagraniczny, budowę portu lotniczego na Okęciu (1960–1969³⁶) oraz rozbudowie sektora hotelarskiego (m.in. wzniesienie w latach 1972–1973 Hotelu Forum), podjęto decyzję o zaprojektowaniu obszernego konglomeratu łączącego funkcje obsługi turystycznej, funkcje kulturowe, rozrywkowe, handlu (zagranicznego oraz krajowego) i usług. Na 22-hektarowym obszarze między ulicami Emilii Plater, Wspólną, Chałubińskiego i Marchlewskiego (Jana Pawła II) planowano wzniesienie zabudowy o łącznej kubaturze ok. 2,5 mln m³, i powierzchni użytkowej ok. 450 tys. m². Założenie miało składać się z pięciu wieżowców o wysokości ok. 140 m, stojących na podstawach w postaci szerokich, kilkukondygnacyjnych budynków (il. 5). Te miały tworzyć zadaszony pasaż ustawiony w kierunku północ-południe³⁷. Wizualizacje przygotowane przez zespół Jerzego Skrzypczyka prezentowały ambitną w skali wizję architektoniczną. Szczególnie jest to widoczne w części pasażu, charakteryzującej się bardzo rozbudowanym programem użytkowym, obejmującym punkty handlu, salony prasowe i kina (il. 6). Poza omawianymi materiałami graficznymi wizualizacja założenia widnieje także w rysunkowej wizji Śródmieścia autorstwa Kazimierza Marczewskiego z 1971 roku³⁸ (il. 7). W pracy tej Zachodni Rejon Centrum występuje w alternatywnej formie (domniemywać można iż jest to wizja wcześniejsza). Wraz z założeniem widnieje szereg innych wysokościowców rozlokowanych w bezpośrednim otoczeniu Placu Defilad. Praca ta obrazuje skalę implementacji wieżowców w tkankę miejską, stanowiąc interesujący punkt w dyskusji na temat współczesnego rozwoju dzielnicy.

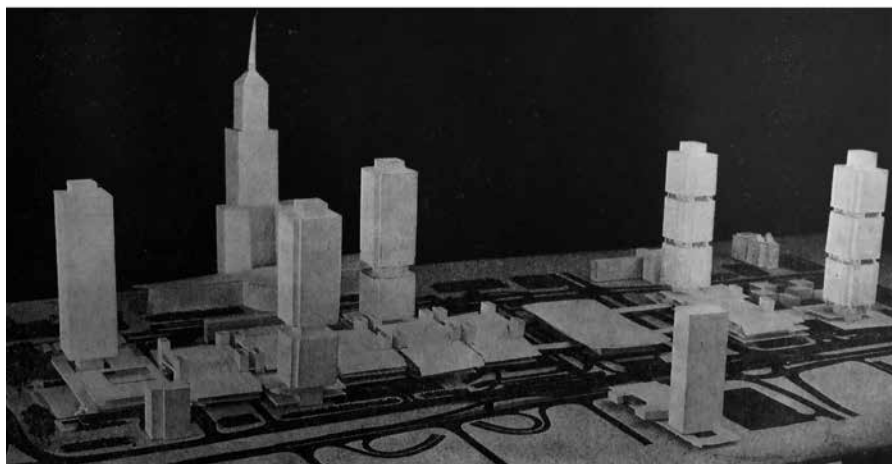
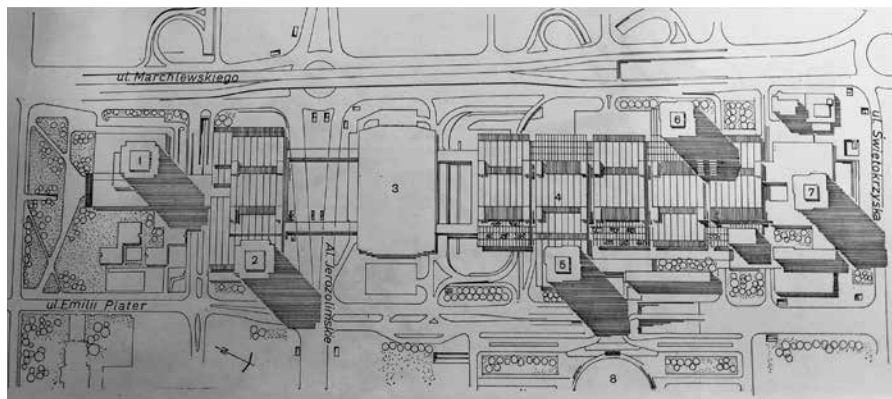
Analizując proponowaną formę zabudowy Zachodniego Rejonu Centrum można dostrzec pewne podobieństwo ideowe do powstałego w Poznaniu zespołu biurowo-handlowego „Alfa” (proj. Jerzy Liśniewicz, 1965–1970)³⁹. Jednak skala warszawskiego założenia oraz asymetria układu wieżowców czyni go unikalnym w skali kraju projektem. Pod względem formalnym podobieństwo wykazuje jeszcze projekt niezrealizowanego w całości Ośrodka Techniki NOT w Krakowie (zwany potocznie „Szkieletorem”, proj. Zdzisław

³⁶ J. Kończak, R. Szwedziński, *Międzynarodowy Port Lotniczy Warszawa-Okęcie*, „Architektura” 1969, nr 10, s. 368–375.

³⁷ J. Skrzypczak, *Zachodni Rejon Centrum Warszawy*, [w:] *Dzieje Śródmieścia*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1975, s. 593–596.

³⁸ Archiwum Państwowe w Warszawie, oddział Otwock, sygn. 2075/1335.

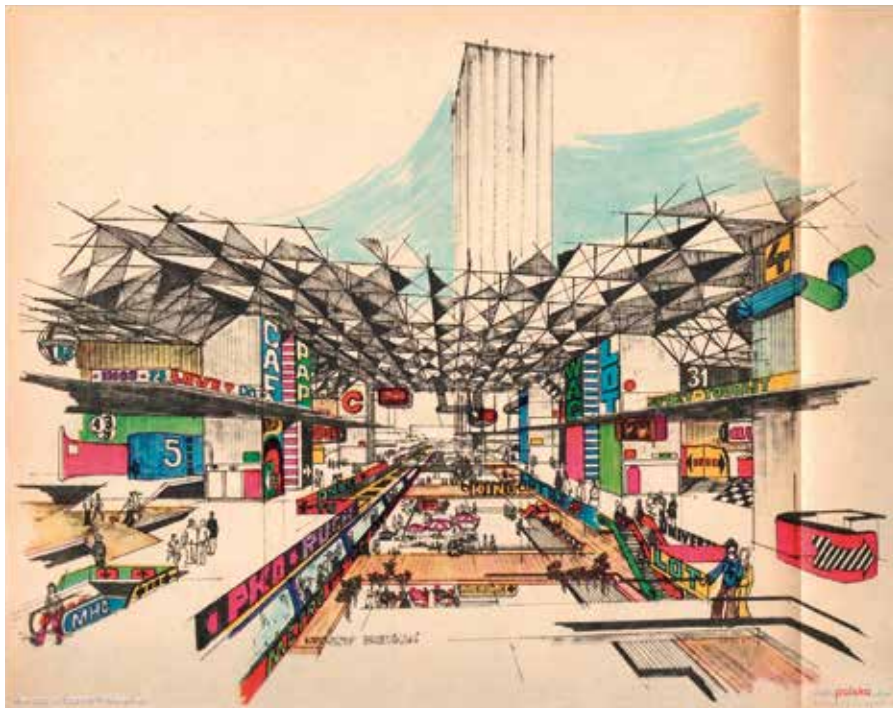
³⁹ A. Cymer, op. cit., s. 233.

Il. 5. Zachodni Rejon Centrum Warszawy, proj. Jerzy Skrzypczak z zespołem. Plan sytuacyjny i makieta („Architektura” 1973, nr 8–9, s. 309)

Arct, Krzysztof Leśnodorski, realizacja od 1975) – miał jednak przyjąć formę pojedynczego wieżowca, stojącego na szerokiej „bazie”⁴⁰. W wizualizacjach Zachodniego Centrum uwagę zwraca złożona architektura pasażu, której formy przywodzą na myśl niektóre projekty w duchu brutalizmu – podobieństwo to objawia się w rozłożystych, tarasowo zakomponowanych bryłach, schodzących się ku centralnej alei. Podobieństw można dopatrywać się np. w Brunswick Centre (proj. Leslie Martin, Patrick Hodgkinson, 1967–1973) czy Alexandra Road Estate w Londynie (proj. Neave Brown, 1968–1978) (il. 8).

⁴⁰ P. Szafer, *Nowa architektura...*, s. 215.

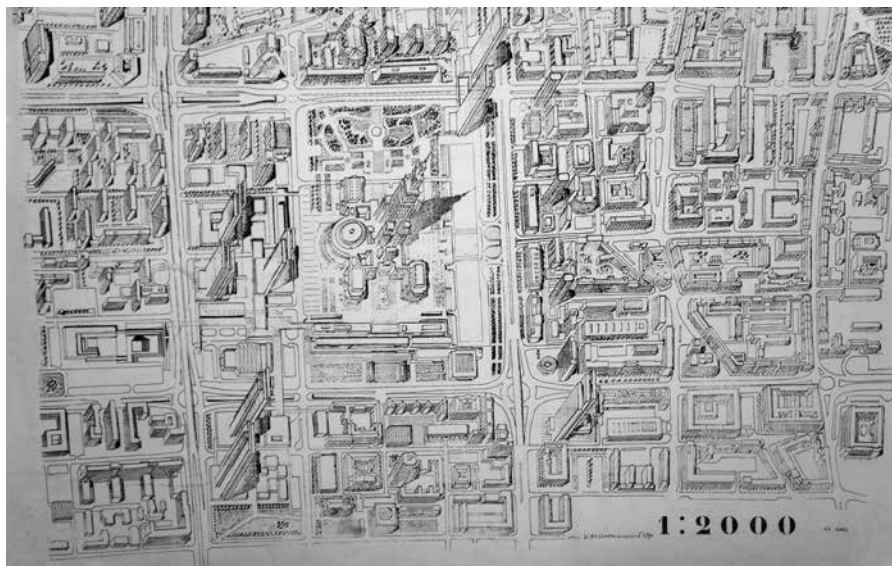

Il. 6. Zachodni Rejon Centrum Warszawy, proj. Jerzy Skrzypczak z zespołem. Wizualizacja wnętrza pasażu („Stolica” 1973, nr 29, <https://warszawa.fotopolska.eu/659985,foto.html?o=b82995> dostęp: 14 VIII 2020)

Prace budowlane nad Zachodnim Regionem Centrum ruszyły w 1972 roku, równocześnie z budową Dworca Centralnego (proj. Arseniusz Romanowicz)⁴¹. Budowę podzielono na dwie części – południową i północną – oddzielone Alejami Jerozolimskimi. Południową przeznaczono do realizacji w pierwszej kolejności, z planowanym zakończeniem na rok 1980. Ta część miała skupiać się na obsłudze ruchu lotniczego i mieścić w sobie Miejski Dworzec Obsługi LOT oraz hotel. Druga, północna część, miała pełnić funkcje usługowo-handlowe i być powiązana funkcjonalnie z Dworcem Centralnym systemem kładek i ciągów podziemnych. Ostatecznie problemy gospodarcze pozwoliły oddać do użytku tylko fragment części południowej z dwoma wieżami oraz towarzyszącą architekturą „dolnych partii”⁴². Pierwsza wzniesiona

⁴¹ *Dworzec Centralny w Warszawie*, „Architektura” 1973, nr 8/9, s. 312–316.

⁴² S. Jankowski, *Zachodni Rejon Centrum*, [w:] *Jesteśmy w Warszawie. Miasto dawne i nowe*, red. Z. Bartoszevska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1981, s. 357–361;

Il. 7. Śródmieście Warszawy, 1971, rys. Kazimierz Marczewski. Fragment przedstawiający otoczenie Placu Defilad (Archiwum Państwowe w Warszawie, oddział w Otwocku, sygn. 2075/1335)

Il. 8. Zachodni Rejon Centrum Warszawy, proj. Jerzy Skrzypczak z zespołem, wizualizacja pasażu („Stolica” 1973, nr 21, <https://warszawa.fotopolska.eu/652912,foto.html?o=b82995>, dostęp 14.08.2020) oraz Alexandra Road Estate, Londyn, Neave Brown, 1968–1978, (<http://www.sosbrutalism.org/cms/15868417>, dostęp: 14 VIII 2020)

Il. 9. Miejski Dworzec LOT (ob. Hotel Marriot), Warszawa, 1977–1990, proj. Jerzy Skrzypczak z zespołem oraz Tour de la Bourse, Montreal, 1964, proj. Luigi Moretti, Pier Luigi Nervi (Wikimedia Commons, dostęp: 14 VIII 2020)

Il. 10. Biuro Handlu Zagranicznego (BHZ, ob. Chałubińskiego 8), Warszawa, 1976–1978, proj. Jerzy Skrzypczak z zespołem (Wikimedia Commons, dostęp 14.08.2020) oraz AMP Centre, Sydney, 1976, proj. Peddle Thorp & Walker, (https://images.skyscrapercenter.com/building/amp-centre_roberto-portolese4.jpg, dostęp: 14 VIII 2020)

została wieża południowa, zwana Biurowcem Handlu Zagranicznego (BHZ, ob. Chałubińskiego 8), co miało miejsce w latach 1976–1978⁴³. Drugi budynek – Dworzec Miejski LOT (ob. Hotel Marriot) – rozpoczęto wznosić w 1977 roku, a ukończono dopiero w 1990⁴⁴. Przyglądając się formie zrealizowanych obiektów, uwagę zwraca częściowe podobieństwo budynku Dworca Miejskiego LOT do wieżowca Giełdy w Montrealu (proj. Luigi Moretti, Pier Luigi Nervi, 1964) – w obydwu przypadkach czytelny jest kontrast pomiędzy obnażonymi elementami struktury nośnej oraz ciemnymi ścianami kurtynowymi (il. 9). Z kolei w przypadku wieżowca BHZ, ze względu na obecność prostych wertykalnych podziałów na całej długości elewacji, wyprowadzić można paralele z archetypem wieżowca wykształconym jeszcze przez Miesa van der Rohe (np. Seagram Building). Duże podobieństwo, ze względu na masowność pionowych podziałów, BHZ wykazuje z oddanym do użytku w 1976 roku wieżowcem AMP Centre w Sydney (proj. Peddle Thorp & Walker, il. 10). Powyższa krótka analiza wskazuje na dość czytelne inspiracje warszawskich wieżowców kanonem architektury funkcjonującym na Zachodzie.

Zakończenie

Celem powyższego artykułu było zarysowanie historii unikalnego i ostatecznie niezrealizowanego założenia urbanistycznego Warszawy lat 70. Poprzez analizę dziejów zabudowy okolic Placu Defilad, ukazuje się charakterystyczny obraz architektury kreowanej pod silnym naciskiem politycznym. Jednak dążenia władz po roku 1956 przyczyniły się do powstania nowoczesnej zabudowy śródmiejskiej. Projekty Ściany Wschodniej i Zachodniego Regionu Centrum wskazują na dążenia projektantów do przeszczepienia zachodniej idei *city* poprzez integrację, wzniesionych według wzorców stylu międzynarodowego, wysokościowców i towarzyszącej im zabudowy. Podkreślić należy znaczenie projektu Zachodniego Rejonu Centrum dla współczesnego otoczenia Placu Defilad. Ówczesna wizja stanowi podstawę dla obecnego miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego⁴⁵, na której zbudowano obecną koncepcję, pozwalającą na dalszą budowę wysokościowców w pobliżu PKiN. Należy zwrócić także uwagę, że współczesna zabudowa

J. Skrzypczak, *Zachodni Rejon Centrum Warszawy*, „Architektura” 1973, nr 8/9, s. 309–311.

⁴³ T. Barucki, *Architektura Polski*, wyd. Arkady, Warszawa 1985, s. 201–203.

⁴⁴ A. Cymer, op. cit., s. 329.

⁴⁵ *Otoczenie Pałacu Kultury i Nauki*, strona internetowa Pracownia Warszawa, <http://www.pracownia-warszawy.pl/strona/pl/projekty/otoczenie-palacu-kultury-i-nauki> (dostęp: 13 VIII 2020).

częściowo realizuje założenia oryginalnego projektu, poprzez komunikacyjne połączenie Dworca Centralnego z sąsiednią galerią handlową Złote Tarasy. Wskazuje to na stałą obecność idei wykształconych na początku lat 70., choć implementowaną zgodnie z zasadami rynkowej gospodarki gruntowej. W tym miejscu odnotować jednak trzeba, że tendencje te przyczyniały się do wyburzenia wartościowych realizacji z lat 60. – ofiarą reprivatyzacji gruntów padł m.in. wspomniany Dom Meblowy „Emilia”⁴⁶ (zburzony w 2017 r.).

Artykuł jedynie zarysowuje historię niezrealizowanego projektu. Biorąc jednak pod uwagę rosnące zainteresowanie dziedzictwem powojennego modernizmu (czego dowodem jest niedawny wpis do rejestru Dworca Centralnego, Pawilonu Cepelii, czy Kina „Relax”), jak i również stale obecnym zagrożeniem dla architektury tego okresu (zburzenie Spółdzielczego Domu Handlowego „Sezam” i Domu Meblowego „Emilia”) – być może tekst ten stanie się zachętą do szerszego zainteresowania powojennymi dziejami rozwoju warszawskiego Śródmieścia.

Western Center Area in the context of post-war Warsaw urban development

Abstract

This article briefly presents the history of a largely unbuilt urban project called the Western Center Area (Zachodni Rejon Centrum). Firstly a brief historical context is drawn, focused on the results of wartime destruction brought upon Warsaw, and the early post-war rebuilding projects. The narrative is followed by a quick sketch of the communist cultural agendas in the 1950s, and their influence on the rebuilding process and urban development – firstly the strict Stalinist ideas, exemplified by monumental socialist-realism projects, and the “modernist revival” instigated by the 1956 political shift (the so-called “Thaw”). The aforementioned “modernist revival” resulted in

⁴⁶ M. Wojtczuk, *Prywatyzację Meble Emilia bada prokuratura w Lublinie*, Gaze-
ta Wyborcza, 15.12.2016, dostęp internetowy: <http://warszawa.wyborcza.pl/warszawa/1,34862,21126579,dlaczego-prywatyzacje-warszawskiej-spolki-meble-emilia-bada.html?disableRedirects=true> (dostęp: 29 VI 2019); E. Jankowska, *Po słynnym pawilonie Emilia nie ma śladu. Wkrótce powstanie tu 196-metrowy wieżowiec*, Metro Warszawa, 03.03.2017, dostęp internetowy: <http://metrowarszawa.gazeta.pl/metrowarszawa/7,141637,21447839,p-slynnym-pawilonie-emilia-nie-ma-sladu-wkrotce-powstanie.html> (dostęp: 3 VII 2019).

new, large-scale, state-funded urban projects, that aimed to transform Warsaw into a modern metropolis, while also displaying the capabilities of the socialist state. The largest of them, constructed between 1961 and 1970, called the "Eastern Wall" (Ściana Wschodnia), was an ambitious and architecturally consistent project, that combined housing, trade, service and leisure. It also paved the way for the implementation of high rise architecture in the vicinity of the dominant Culture and Science Palace (Pałac Kultury i Nauki).

After that the narrative switches to the western part of the city centre, describing the architectural projects that predated the Western Centre Area, and impacted its future development. Then the project itself is presented, with a brief analysis of its programme, aims, brief formal analysis, and followed by the history of its partial completion. This part ends with a quick stylistic analysis, highlighting the project's clear connections with western architecture and international modernist aesthetics.

The aim of this article is to bring attention to highly interesting history of the post-war development of Warsaw Midtown (Śródmieście). The Western Center Area was supposed to be the highlight of the 1970s vision of a modern capital, aimed specifically at fulfilling the needs of tourists from across the world. Its ideas remain potent well into this day, and still shape the capital's image.